

FORMATION AND EFFECTS OF THE POLITICS OF MULTICULTURALISM'S DEVELOPMENT: HISTORIOGRAPHICAL CONTEXT ON THE EUROPEAN BACKGROUND

The article observes the parameters of formation, evolution and effects of the development of the politics of multiculturalism in Europe in the historiographical context. The author found that the doctrine and politics of multiculturalism in Europe and its countries had gone through several stages of development. Initially (in the 50s and 60s of the XXI century) the discourse on minorities concerned «color», later (in the 60s and 80s of the XXI century) «race», far along (in the 90s of the XXI century) «ethnicity», and finally currently (since the beginning of the XXI century) «religion». That is why European multiculturalism has always been an extraordinary phenomenon, which is better described as a negotiating order with a certain room for maneuver and a dynamic interaction between group, state and person. Although historiographically there are at least three groups of researchers and practitioners, including those who believe that: a) multiculturalism has never existed; b) multiculturalism is currently «dead» or gradually is declining; c) multiculturalism is more flexible today than ever before.

Keywords: minority, multiculturalism, identity, Europe.

KSZTAŁCENIE I SKUTKI ROZWOJU POLITYKI WIELOKULTUROWOŚCI: KONTEKST HISTORYCZNY NA TLE EUROPEJSKIM

Artykuł analizuje parametry kształtowania się, ewolucji i skutków polityki wielokulturowości w Europie w kontekście historiograficznym. Udowodniono, że filozofia i polityka wielokulturowości w Europie i jej poszczególnych krajach przeszły przez kilka etapów rozwoju. Początkowo (w latach 50. i 60. XX w.) dyskurs o mniejszościach dotyczył „koloru”, później (w latach 60. i 80. XX w.) „rasy”, dalej (w latach 90. XX w.) „etniczności”, a wreszcie, obecnie, (od początku XXI wieku) „religii”. Dlatego europejska wielokulturowość zawsze była zjawiskiem niezwykłym, które najlepiej można scharakteryzować jako wynegocjowany porządek z pewnym polem manewru i dynamiczną interakcją między grupą, państwem a osobą. Chociaż historiograficznie istnieją co najmniej trzy grupy badaczy i praktyków, w tym tacy, którzy uważają, że: a) wielokulturowość nigdy nie istniała; b) obecnie wielokulturowość jest „martwą” lub stopniowo zanika; c) wielokulturowość jest dziś bardziej elastyczna niż kiedykolwiek wcześniej.

Słowa kluczowe: mniejszość, wielokulturowość, tożsamość, Europa.

Temat i polityka wielokulturowości były centralne dla problemów politycznych wielu krajów europejskich (oraz innych krajów świata) od 1945 roku. Jednak wielokulturowość jako oficjalna polityka, zjawisko i kategoria badawcza obejmuje szereg różnych zagadnień i problemów, a zatem definicja tego, który z nich przeważa, zmienia się wraz z różnymi okolicznościami politycznymi/społeczno-politycznymi, które de-facto były podstawą separacji i pozostają warunkiem obecnego stanu, perspektyw i problemów wielokulturowości w Europie i na świecie¹. Tak więc na początku polityka wielokulturowości skupiała się głównie na obawach związanych z imigracją i sposobami, w jakie imigranci osiedlali się w Europie w latach 50. i 80. XX wieku. Po upadku reżimów komunistycznych i „realnego socjalizmu” oraz częściowym odrodzeniu etnicznego nacjonalizmu, wielokulturowość koncentrowała się na przekazywaniu władzy z rządów centralnych/krajowych do grup regionalnych lub subnarodowych oraz na możliwości podziału władzy w centrum. Później, na początku XXI wieku i teraz, wielokulturowość musiała radzić sobie z rosnącą liczbą uchodźców politycznych i ubiegających się o azyl, zwłaszcza w Europie Zachodniej. Wreszcie, ostatnio, szczególnie w wyniku ataków terrorystycznych w Stanach Zjednoczonych i niektórych krajach europejskich, multikulturalizm jako teoria i praktyka polityczna uległa zwolnieniu i była krytykowana za obawy związane z niebezpieczeństwami stwarzanymi przez niezasymilowane grupy imigrantów. Dlatego filozofia i polityka wielokulturowości, przede wszystkim w Europie, a zwłaszcza w niektórych krajach europejskich, przeszły kilka etapów rozwoju, które należy wziąć pod uwagę, w tym stan obecny, perspektywy i problemy.

Zagadnienia te zostały przedstawione w pracach ogromnej liczby badaczy, wśród których za istotne uważam m.in. C. Anderson², K. Banting i W. Kymlicka³, B. Barry⁴, P. Bevelander i R. Taras⁵, R. Day⁶, J. Eekelaar⁷, R. Grillo⁸, U. Hedetoft⁹, T. Modood i N. Meer¹⁰, B. Parekh¹¹,

¹ Rex J., Singh G., Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction, *“International Journal on Multicultural Societies”* 2003, vol. 5, nr 1, s. 3-19.

² Anderson C., *The adaptive qualities of Canadian multiculturalism*, Paper for presentation at the International Studies Association's Annual Convention “Power, Principles and Participation in the Global Information Age”, San Diego, 1-4 April 2012.

³ Banting K., Kymlicka W., *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Wyd. Oxford University Press 2006.; Kymlicka W., *Multicultural Citizenship*, Wyd. Oxford University Press 1995.

⁴ Barry B., *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Wyd. Polity Press 1999.

⁵ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.; Bevelander P., *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970-1995*, Wyd. Almqvist & Wiksell International 2000.

⁶ Day R., *Multiculturalism and the History of Canadian Diversity*, Wyd. University of Toronto Press 2000.

⁷ Eekelaar J., From Multiculturalism to Cultural Voluntarism: A Family-based Approach, *“The Political Quarterly”* 2010, vol. 81, nr 3, s. 344-355.

⁸ Grillo R., Contesting Diversity in Europe: Alternative Regimes and Moral Orders, *“MMG Working Paper”* 2010, nr. 10-02.; Grillo R., *Artistic Licence, Free Speech and Religious Sensibilities in a Multicultural Society*, [w:] Shah P. (ed.), *Law and Ethnic Plurality: Socio-Legal Perspectives*, Wyd. Brill/Martinus Nijhoff 2007, s. 107-125.; Grillo R., *Reflections on British Multiculturalism, 1967-2014*, Wyd. University of Sussex 2015.

⁹ Hedetoft U., *Multiculturalism: Symptom, Cause or Solution?*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 319-333.

¹⁰ Modood T., *Multiculturalism*, Wyd. Polity Press 2007.; Modood T., *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*, Wyd. Edinburgh University Press 2005.; Triandafyllidou A., Modood T., Meer N., *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Wyd. Edinburgh University Press 2012.

¹¹ Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Wyd. Harvard University Press 2000.

J. Rex¹², C.-U. Schierup i A. Alund¹³, A. Shachar¹⁴, A. Silj¹⁵, S. Vertovec i S. Wessendorf¹⁶, M. Walzer i D. Miller¹⁷. Mimo to poszukiwany temat nie jest w pełni usystematyzowany, ponieważ badacze reprezentują tylko niektóre aspekty lub poglądy teorii i polityki wielokulturowości w Europie. Więc zadaniem naszego artykułu jest próba usystematyzowania zagadnień kształtowania się, ewolucji i skutków polityki wielokulturowości nie tylko w kontekście przeglądowym i proceduralnym, a również w kontekście historiograficznym na tle europejskim.

Odnosząc się do prac powyższych badaczy, a także do faktów z historii politycznej okresu po II wojnie światowej, można stwierdzić, że początkowo i do niedawna w popularnym dyskursie medialnym i politycznym było nie zbyt dużo terminów, które byłyby używane szerzej niż wielokulturowość. Właśnie dlatego wielokulturowość była tradycyjnie przedstawiana jako pozytywna cecha narodowych społeczności i miast, a politycy, teoretycy i praktycy często twierdzili, iż „żyjemy teraz w wielokulturowym społeczeństwie” i możemy „pochwalić się naszym kosmopolityzmem”¹⁸. Jednak ostatnio, zwłaszcza po konfliktach etnicznych, gdy stare społeczeństwa rozpadły się i doszło do tzw. czystek etnicznych (jak np. w byłej Jugosławii) lub po gwałtownych konfliktach etnicznych w różnych krajach i miastach (gdzie takie konflikty były niemal powszechne), wielokulturowość zaczęła być postrzegana w bardziej negatywnym świetle. Sytuacja w Wielkiej Brytanii, Holandii lub Szwecji nie jest wyjątkiem, kiedy zamieszki związane z gwałtownymi konfliktami między ludnością azjatycką a rdzenną ludnością tych państw zaczęły nabierać kształtu i manifestować się. Konflikty te zostały zdiagnozowane poprzez pryzmat konsekwencji i skutków. Dlatego na początku XXI wieku i obecnie imigranci oraz uchodźcy ekonomiczni i polityczni w wielu krajach Europy zaczęli być traktowani jako zagrożający jedności społeczeństw tych państw. I to było szczególnie ważne w kontekście transformacji poglądu, że taka jedność jest obecnie postrzegana jako konieczny warunek ochrony przed wielokulturowością.

W tym kontekście należy stwierdzić, że pochodne etymologicznie wywodzące się od terminu „wielokulturowość” ukształtowały się w politologii i praktyce jako odmienne w znaczeniu, percepcji i skutkach, ponieważ samo pojęcie „wielokulturowości” jest tradycyjnie określane jako paradoksalne (zarówno pozytywne i negatywne), natomiast jego przymiotnik „wielokulturowy” jest typowo pozytywny. Główną przyczyną takiego stanu rzeczy jest to, że wielokulturowość od momentu jej wynalezienia i aprobaty oznaczała politykę, dyskurs i ideologię, ale

¹² Rex J., Review of Barry, Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism, *Innovation in Social Science* 2001, vol. 14, nr. 3; Rex J., Singh G., Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction, *International Journal on Multicultural Societies* 2003, vol. 5, nr. 1, s. 3-19.; Rex J., Tomlinson S., *Colonial Immigrants in a British City: A Class Analysis*, Wyd. Routledge and Kegan Paul 1979.

¹³ Schierup C.-U., Alund A., *Paradoxes of Multiculturalism*, Wyd. Avebury 1990.

¹⁴ Shachar A., *Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women's Rights*, Wyd. Cambridge University Press 2001.

¹⁵ Silj A., *European Multiculturalism Revisited*, Wyd. Zed Books 2010.

¹⁶ Vertovec S., Wessendorf S., *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, Wyd. Routledge 2010.

¹⁷ Walzer M., Miller D., *Pluralism, Justice and Democracy*, Wyd. Oxford University Press 1995.

¹⁸ Rex J., Singh G., Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction, *International Journal on Multicultural Societies* 2003, vol. 5, nr. 1, s. 3-19.

zawsze ukierunkowane na różnorodność rzeczywistości społecznej i politycznej pod względem kulturowym. Z drugiej strony, zjawisko i praktyka wielokulturowości zawsze były i pozostają zorganizowane w oparciu na określony cel normatywny, który definiuje, kontroluje i zarządza rozwojem różnorodności w określonym kierunku.

Inaczej mówiąc, przymiotnik „wielokulturowy” opisuje społeczeństwo, które składa się z ludzi z różnych grup kulturowych i etnicznych, podczas gdy rzeczownik „wielokulturowość” jest często zjawiskiem administracyjnym i regulacyjnym, ponieważ ma za zadanie oznaczać albo państwo, które jest zaangażowane do społecznego modelu wielokulturowości jako pożądane, albo państwo z „nieprzyjemnymi” i nagannymi motywami¹⁹. Na przykład imperia zazwyczaj opierają się na ideach i praktykach reżimów różnorodności i politycznych modelach zarządzania jednostkami ekspansywnymi geograficznie. W związku z tym nawet niektóre państwa postimperialne we „wczesnej europejskiej nowoczesności” (tj. po Pokoju Westfalskim w 1648 r.) były w tym sensie w pewnym sensie „wielokulturowe”, „skomponowane” lub „heterogeniczne”, jak np. przypadek Danii, Włoch, Niemiec, Francji i Wielkiej Brytanii. I to mimo tego, że od samego początku państwowości politycznej Europa charakteryzowała się państwem narodowym, które wyrosło z politycznego ideału spójności między kulturą, terytorium, etnicznością i polityką, między państwem a narodem, a także między obywatelstwem, tożsamością, językiem i przynależnością²⁰.

Więc państwo narodowe w Europie od dawna opiera się na jednorodności kulturowej i pewnego rodzaju monokulturowości, mimo że rzeczywistość, tak jak poprzednio, często charakteryzuje się różnorodnością kulturową, napięciami między większością a mniejszościami, hierarchią językową, dysproporcjami regionalnymi i konfliktami religijnymi. itp. Nie jest więc zaskakujące, że reakcja na politykę wielokulturowości, zwłaszcza po II wojnie światowej, była i pozostaje sceptyczną i często wrogą, mimo że idee i praktyki wielokulturowości są stosunkowo jakościowo i „logicznie” integrowane w nowe globalne procesy i konteksty, w ramach których są postrzegane całkiem właściwie. To z kolei jest powodem postulowania, że mimo paradoksu pojęciowego i ideologicznego, wielokulturowość z drugiej połowy XX wieku wywarła istotny wpływ na państwa europejskie, ich praktyki polityczne, debaty naukowe, integracyjne i społeczne w Europie i na świecie²¹.

Należy więc argumentować, że najpierw teoretycznie, a później praktycznie wielokulturowość weszła na arenę teorii i praktyki politycznej większości krajów europejskich i stała się przedmiotem zainteresowań naukowych i dyskursu politycznego²². Główną tego przyczyną jest fakt, iż przez pewien okres (obecnie dominujący) wielokulturowość oparta na postrzeganiu

¹⁹ Hedetoft U., *Multiculturalism: Symptom, Cause or Solution?*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 319-333.

²⁰ Gellner E., *Nations and Nationalism*, Wyd. Cornell University Press 1983.

²¹ Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Wyd. Harvard University Press 2000.; Vertovec S., Wessendorf S., *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, Wyd. Routledge 2010.

²² Hedetoft U., *Multiculturalism: Symptom, Cause or Solution?*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 319-333.

imigrantów, w przeciwieństwie do logiki wielokulturowości opartej na pluralizmie mniejszości narodowych i ludów tubylczych w państwie, która była modelem zachęcającym, umożliwiającym grupom etnicznym, religijnym i kulturowym zachowanie różnic i tożsamości w społeczeństwach przyjmujących (nie-rodzimych)²³. Jednak początkowo, zwłaszcza do lat 70., teoretyczne i praktyczne zmiany w tej dziedzinie były bardziej zorientowane na przedmiot i koncentrowały się na ekonomicznych, politycznych, społecznych i kulturowych aspektach imigracji. Później, w latach 70. i 80., głównym celem wielokulturowości stali się migranci zarobkowi, a w latach 90. uchodźcy, praktyki łączenia rodzin, a tym samym zmiana polityki migracyjnej w Europie. Jednocześnie cechą analityczną tego procesu zawsze było to, że w badaniach nad imigracją i wielokulturowością pionierami były kraje będące jednocześnie innowatorami modelu wielokulturowości – Wielka Brytania, Belgia, Holandia i Szwecja. Daleko za nimi pozostawały takie kraje jak Dania, Niemcy czy Norwegia, które choć miały aktywne programy badań nad migracją, nie okazały się „pionierami” w teorii i praktyce wielokulturowości. Dość ciekawa była i pozostaje sytuacja we Francji, w której badanie imigracji niezmiennie wiązało się z republikańskim modelem organicznej jedności tego państwa, a także z problematyką rasizmu, ksenofobii i antysemityzmu, które dały początek wielu badaniom naukowym. Pojęciowo i w kontekście historiograficznym ważne jest, że dziesięciolecia teoretycznego i praktycznego rozwoju wielokulturowości w Europie, w szczególności jej klasycznego czy nawet „ortodoksyjnego” formatu, umożliwiły zidentyfikowanie niektórych kluczowych zagadnień i problemów badawczych²⁴. Tak więc w filozofii politycznej zagadnienia wielokulturowości zostało próbą zdefiniowania natury jakościowego społeczeństwa liberalnego, które powinno gwarantować prawa nie tylko ludzi, ale także grup społecznych. Zauważamy to w pracach tak znanych badaczy jak R. Babek²⁵, M. Volzer i D. Miller²⁶, V. Kimlichka²⁷, B. Parekh²⁸, C. Taylor²⁹ i wielu innych, którzy mówią o wielokulturowym lub transnarodowym (z narodowym) obywatelstwie, pozytywach wielokulturowości i nalegają na „uznanie” praw ludzi jako członków różnych grup społecznych. W związku z tym badacze stawiają pytanie o możliwość współistnienia i wzajemnego poszanowania (bez dyskryminacji, wyzysku i ucisku) kulturowo zróżnicowanych grup w jednym społeczeństwie i uważają, że jest to nie tylko możliwe, ale także właściwe i pożyteczne, ponieważ dzisiejsza migracja uniemożliwia istnienie społeczności jednolitej³⁰. Kontrowersyjne stanowisko w tej

²³ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.

²⁴ Rex J., Singh G., Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction, *International Journal on Multicultural Societies* 2003, vol. 5, nr. 1, s. 3-19.

²⁵ Baubock R., *Transnational Citizenship*, Wyd. Edward Elgar 1992.

²⁶ Walzer M., Miller D., *Pluralism, Justice and Democracy*, Wyd. Oxford University Press 1995.

²⁷ Kymlicka W., *Multicultural Citizenship*, Wyd. Oxford University Press 1995.; Banting K., Kymlicka W., *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Wyd. Oxford University Press 2006.

²⁸ Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Wyd. Harvard University Press 2000.

²⁹ Taylor C., *Multiculturalism and the politics of recognition*, [w:] Guttman A. (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Wyd. Princeton University Press 1994.

³⁰ *The Future of Multi-ethnic Britain: The Parekh Report*, Wyd. Runnymede 2000.

sprawie jeszcze w okresie względnego rozwoju polityki i teorii wielokulturowości zajął B. Barry, który ostro krytykował wielokulturowość i twierdził, że to przez niego liberalizm degraduje³¹, w szczególności ze względu na istotne politycznie różnice między przedstawicielami różnych kultur i grup. W wyniku tego w filozofii politycznej, zwłaszcza w pracach J. Rexa³², T. Marshalla³³ i S. Tomlinsona³⁴, przedstawiono koncepcję, według której może istnieć ograniczona wersja wielokulturowości, która będzie akceptowalna nawet pomimo krytyki podstawowych zasad „ortodoksyjnej” wielokulturowości.

Taki rozbieżny wniosek dotyczący rozumienia polityki wielokulturowości był dość istotny dla Europy w drugiej połowie XX wieku, ponieważ wówczas kraje europejskie miały kilka znanych odpowiedzi na imigrację mniejszości etnicznych, w szczególności w formacie: asymilacja (zwłaszcza we Francji), *gastarbeiter*, systemy pracy gościnnej i zrzeczenie się obywatelstwa politycznego (głównie w krajach niemieckojęzycznych), różne typy wielokulturowości i integracji (zwłaszcza w Szwecji, Holandii i Wielkiej Brytanii)³⁵. Innymi słowami, chociaż doświadczenia i reakcje na poziomie różnych krajów europejskich (dotyczące stopnia asymilacji, stanowisk i polityk wielokulturowych) znacznie się różniły, nadal można było zidentyfikować wspólne źródła, które okazały się u podstaw względnego sukcesu wielokulturowości w Europie (od początku lat 70. XX wieku - do końca pierwszej dekady XXI wieku) i w pewnym stopniu (mniejszym) czynią to dzisiaj. Źródła te obejmują spuściznę II wojny światowej, nowe wzorce imigracji do krajów europejskich oraz pojawienie się zjawiska mniejszości etnicznych walczących o ochronę swoich praw³⁶. Wszystko to, zdaniem naukowców, oznacza, że wielokulturowość powinna być postrzegana zarówno jako objaw choroby i jako wyraźny sygnał, że stoimy przed fundamentalnym problemem, który czeka na nowe, gruntowne i przyszłościowe rozwiązania, które pomogą rozwiązać paradoks pojęciowy, a, może, nawet wyprowadzą nas poza granice wielokulturowości.

Nominalnie wielokulturowość, pomimo pewnych teoretycznych i praktycznych odchyień od niej wśród wielu europejskich przywódców i obywateli³⁷, nadal jest koncepcją normatywną i stabilnym sposobem rozwiązywania wyzwań nowoczesności w kontekście różnorodności we współczesnych państwach narodowych³⁸. Jednocześnie w kontekście instytucjonalnym w krajach europejskich zaczęło kształtować się bardziej interdyscyplinarne podejście do badania migracji.

³¹ Barry B., *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Wyd. Polity Press 1999.

³² Rex J., Review of Barry, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, "Innovation in Social Science" 2001, vol. 14, nr. 3.

³³ Marshall T., *Citizenship and Social Class*, Wyd. Cambridge University Press 1951.

³⁴ Rex J., Tomlinson S., *Colonial Immigrants in a British City: A Class Analysis*, Wyd. Routledge and Kegan Paul 1979.

³⁵ Rex J., Singh G., Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction, "International Journal on Multicultural Societies" 2003, vol. 5, nr. 1, s. 3-19.; Schierup C.-U., Alund A., *Paradoxes of Multiculturalism*, Wyd. Avebury 1990.; Rath J., *Minorsing: De Social Constructe van Etnische Minderheden: Ph.D.*, Wyd. University of Utrecht 1991.; Rex J., Tomlinson S., *Colonial Immigrants in a British City: A Class Analysis*, Wyd. Routledge and Kegan Paul 1979.

³⁶ Hedetoft U., *Multiculturalism: Symptom, Cause or Solution?*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 319-333.

³⁷ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.

³⁸ Modood T., Meer N., *Framing contemporary citizenship and diversity in Europe*, [w:] Triandafyllidou A., Modood T., Meer N. (eds.), *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Wyd. Edinburgh University Press 2012.

Powstało wiele instytutów badawczych, które analizują złożoność oraz interdyscyplinarny charakter wielokulturowości, w tym Instytut Studiów nad Migracją i Etnicznością na Uniwersytecie w Amsterdamie w 1993 roku, Instytut Migracji, Różnorodności i Opieki Społecznej na Uniwersytecie w Malmo w Szwecji, Centrum Polityki Migracyjnej i Bezpieczeństwa na Uniwersytecie Oksfordzkim w Wielkiej Brytanii pod koniec lat 90., a później podobne fundacje powstały w większości krajów europejskich. Następnie uruchomiono organizacje międzynarodowe typu akademickiego, w tym „Metropolia”, „Międzynarodowa migracja, integracja i spójność społeczna”, „Nowe możliwości współpracy” (Agencje finansujące badania naukowe w Europie) itp., które mają na celu zwiększenie wiedzy porównawczej i danych w dziedzinie migracji, integracji, obywatelstwa i wielokulturowości³⁹.

Teraz jednak wielokulturowość weszła w okres względnego kryzysu i krytyki, zwłaszcza gdy proces imigracyjny w Europie nasila się i powołuje wątpliwości, czy jest to najlepszy model zarządzania różnorodnością stworzoną przez imigrację⁴⁰, w tym w takich krajach jak Holandia, Szwecja i Wielka Brytania⁴¹ (wyjątkiem w tym kontekście jest wielokulturowość w Kanadzie, gdzie ona nadal odnosi sukcesy⁴² i gdzie „nie da się jej zabić”⁴³, ale kraj ten nie jest europejski). Stało się to szczególnie widoczne, kiedy prawicowe i skrajnie prawicowe partie polityczne zaczęły krytykować wielokulturowość jako najbardziej niekontrolowany i nieuregulowany aspekt życia społeczno-politycznego w różnych krajach europejskich. Podkreślono, jak słabo wielokulturowy model społeczeństwa integruje imigrantów w społeczeństwach przyjmujących, co prowadzi do coraz bardziej rasistowskich, ksenofobicznych i ekskluzywnych dyskursów. Odgłosy retoryki politycznej w Europie zaczęły brzmieć ostrzej niż wcześniej, o czym świadczą rosnące poparcie wyborcze i wpływy polityczne partii populistycznych. Szczególne znaczenie miało rosnące zaniepokojenie polityków muzułmanami i tym, czy oni są w stanie zintegrować się ze społeczeństwami europejskimi. Wszystko to zaowocowało następnie znaczącymi zmianami w środowisku akademickim, które również zaczęło odczuwać i intensyfikować dyskurs przeciwko ideom wielokulturowości (jako konstrukcje i idee rozpoznawania grupowych różnic w sferach publicznych, takich jak prawo, polityka, dyskurs demokratyczny, obywatelstwo i tożsamość narodowa⁴⁴). Zmiany te są szczególnie widoczne wśród radykalnych teoretyków, którzy przede wszystkim mają własne spory z przesłankami wielokulturowości jako takiej. Jednocześnie w dzisiejszej nauce prezentowane są również miękkie wersje rewizjonizmu europejskiej wielokulturowości.

³⁹ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.

⁴⁰ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.

⁴¹ Bevelander P., *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970-1995*, Wyd. Almqvist & Wiksell International 2000.

⁴² Day R., *Multiculturalism and the History of Canadian Diversity*, Wyd. University of Toronto Press 2000.; Mackey E., *The House of Difference: Cultural Politics and National Identity in Canada*, Wyd. University of Toronto Press 2002.

⁴³ Anderson C., *The adaptive qualities of Canadian multiculturalism*, Paper for presentation at the International Studies Association's Annual Convention "Power, Principles and Participation in the Global Information Age", San Diego, 1-4 April 2012.

⁴⁴ Modood T., *Multiculturalism*, Wyd. Polity Press 2007, s. 2.

W szczególności w 2000 roku brytyjski teoretyk B. Parech opublikował studium „Przemyslenie wielokulturowości”, które stało się stosunkowo wczesnym rewizjonistycznym wyzwaniem dla wielokulturowej ortodoksji. Badacz rozważał kluczowe idee kształtujące wielokulturowość – naturę ludzką, przywiązanie do kultury, tożsamość narodową, formy pluralizmu, monizm moralny, struktury władzy, prawa zbiorowe, równość różnic, religię i życie społeczne – i stanowczo popierał pluralistyczny pogląd na różnorodność kulturową, w której musi zachodzić „twórcza interakcja” trzech elementów - integracji ludzi z kulturą, chęć do różnorodności kulturowej i dialogu międzykulturowego, a także wewnętrznego pluralizmu każdej kultury⁴⁵. Badacz doszedł więc do wniosku, że z wielokulturowego punktu widzenia żadna doktryna polityczna i ideologia nie mogą przedstawiać pełnej prawdy życia, ponieważ wielokulturowe społeczeństwo rodzi kwestie, które nie mają w historii odpowiedników⁴⁶. Nieco później w 2005 roku, inny brytyjski badacz T. Modood w pracy „Polityka wielokulturowa” argumentował, że wielokulturowe społeczeństwo nie ogranicza się do czarno-białego dualizmu, ponieważ wiele innych społeczności etnicznych i religijnych stanowi integralną część wielokulturowości⁴⁷. Naukowiec udowodnił, że kultura jest statyczna lub quasi-naturalna, a „rasizm kulturowy naturalizuje kulturę”, w wyniku czego „kultura jest automatycznie reprodukowana i nie zmienia się w czasie”⁴⁸.

Bardziej radykalne idee w 2010 roku w pracy „Zsuwanie się wielokulturowości”⁴⁹ wyrazili S. Vertovec i S. Wessendorf, którzy, z jednej strony, uznali, że polityka wielokulturowości słabnie, ale z drugiej – że nie znika, chociaż jest kojarzona z ideą złych polityk i praktyk. Najwyraźniejszym tego przejawem jest fakt, że lewicowe i prawicowe (a nie centrystowskie) siły polityczne wołają dystansować się od wielokulturowości, mimo że „polityka i programy, które kiedyś były uważane za „wielokulturowe”, nadal trwają”⁵⁰. Uzupełnieniem tego wniosku jest zbiorowa monografia „Europejska wielokulturowość zrewidowana”⁵¹ z 2010 r. pod redakcją A. Silge. Badanie pokazuje jednoznaczny kryzys wielokulturowości w co najmniej sześciu krajach europejskich. Wreszcie sam T. Modood i jego współautorzy A. Triandafyllidou i N. Mir w monografii „Europejska wielokulturowość”⁵² z 2012 r. stwierdzili „akt znikania” wielokulturowości, mimo że Europejczyków cechuje „uznanie różnic kulturowych mniejszości jako środek wychowania inkluzji społecznej”⁵³.

⁴⁵ Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Wyd. Harvard University Press 2000, s. 338.

⁴⁶ Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Wyd. Harvard University Press 2000, s. 343.

⁴⁷ Modood T., *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*, Wyd. Edinburgh University Press 2005.

⁴⁸ Modood T., *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*, Wyd. Edinburgh University Press 2005, s. 13.

⁴⁹ Vertovec S., Wessendorf S., *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, Wyd. Routledge 2010.

⁵⁰ Vertovec S., Wessendorf S., *Introduction: assessing the backlash against multiculturalism*, [w:] Vertovec S., Wessendorf S. (eds.), *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, Wyd. Routledge 2010, s. 14, 21.

⁵¹ Silj A., *European Multiculturalism Revisited*, Wyd. Zed Books 2010.

⁵² Triandafyllidou A., Modood T., Meer N., *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Wyd. Edinburgh University Press 2012.

⁵³ Modood T., Meer N., *Framing contemporary citizenship and diversity in Europe*, [w:] Triandafyllidou A., Modood T., Meer N. (eds.), *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Wyd. Edinburgh University Press 2012, s. 10.

Z kolei E. Mackie stwierdził, że krytyka teorii i polityki wielokulturowości wynika z tego, że stały się one „integralną częścią projektu budowania i utrzymywania dominującej władzy oraz umacniania hegemonii Zachodu” na świecie⁵⁴. Podobnie P. Bevelander i R. Taras argumentują, że ogólne lub wspólne granice wielokulturowości polegają na tym, że jest ona projektem postkolonialnym, ponieważ dawni kolonizatorzy i kolonizowani uzgadniają warunki rozjemstwa obowiązującego w dawnej metropolii⁵⁵. Przejawia się to w tym, że krytyka wielokulturowości jest skierowana do ruchomego celu, ponieważ i teoria, i polityka wielokulturowości ze swej natury nie są statyczne, lecz adaptacyjne i elastyczne. Nieco odmiennego zdania jest S. Žižek, który zauważa, że polityka i teoria wielokulturowości – to sposób na „poddawanie kwarantannie” „innych” i jednocześnie „odkofeinowanie ich”. W związku z tym, kontynuuje badacz, efektem końcowym jest to, że dzisiejsza tolerancyjna, liberalna wielokulturowość – to doświadczenie „innego” pozbawionego swojej „inności”, czyli doświadczenie „innego bez kofeiny”⁵⁶. Wreszcie S. Okin ogólnie zauważa, że wielokulturowość po prostu nie widzi kobiet w społeczeństwie, ale ułatwia mężczyznom kontrolę nad kobietami⁵⁷. Inaczej mówiąc, badaczka podkreśla, że w takich warunkach prawa grupowe są potencjalnie, a w wielu przypadkach wręcz antyfeministyczne⁵⁸. Generalnie przedmiotem politycznej i akademickiej krytyki wielokulturowości w różnych okresach było dużo aspektów, w szczególności: łamanie zasad demokracji liberalnej; rozpatrywanie kultury jako statycznego, skończonego, ograniczonego zjawiska etnolingwistycznego; nadanie przywilejów władzom patriarchy; przewaga kwestii kulturowych nad tradycyjnymi problemami społecznymi; odpust, gettoizacja, komunalny separatyzm i alienacja itp.

Podsumowując, można stwierdzić, że na obecnym etapie rozwoju teorii i polityki wielokulturowości konieczne jest obalenie lub generalne sprawdzenie tezy o „końcu wielokulturowości”⁵⁹. Badaczy tego problemu można podzielić co najmniej na trzy grupy: a) tych, którzy wierzą, że wielokulturowość nigdy tak naprawdę nie istniała w ich krajach; b) tych, którzy są przekonani, że wielokulturowość jest obecnie „martwa” lub stopniowo zanika; c) tych, którzy twierdzą, że wielokulturowość dziś jest bardziej odporna niż kiedykolwiek. A wszystko to odbywa się w ramach weryfikacji wpływu wielokulturowości na wspieranie lub niewspieranie zachodnich tradycji liberalnych, układu demokratycznego, a także efektywnej gospodarki rynkowej jako podstawy europejskich wartości i celów. Jednocześnie współczesna literatura akademicka często nie łączy się z polityczną praktyką wielokulturowości i pozostaje daleko w tyle. Choć jeszcze wcześniej, zwłaszcza do początku XXI wieku, literatura akademicka

⁵⁴ Mackey E., *The House of Difference: Cultural Politics and National Identity in Canada*, Wyd. University of Toronto Press 2002, s. 163.

⁵⁵ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.

⁵⁶ Žižek S., Barbarism with a human face, *“These Times”* 23 November 2010.

⁵⁷ Okin S., Is multiculturalism bad for women?, *“Boston Review”* October/November 1997.; Okin S., *Is Multiculturalism Bad for Women?*, Wyd. Princeton University Press 1999.

⁵⁸ Okin S., Is multiculturalism bad for women?, *“Boston Review”* October/November 1997.

⁵⁹ Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.

wręcz przeciwnie, znacznie wyprzedzała polityczną praktykę wielokulturowości, a druga nieustannie dążyła do pierwszej.

Z drugiej strony, można śmiało stwierdzić, że zarówno teoria polityczna, jak i praktyka polityczna wszystkich krajów europejskich (w stosownych przypadkach) zmodyfikowały i złagodziły politykę wielokulturowości pod koniec lat 90. i na początku XXI wieku⁶⁰. Tematyka wielokulturowości również uległa znacznej zmianie, przynajmniej w Wielkiej Brytanii, Szwecji, Belgii i Holandii, ponieważ dyskurs o tak zwanych „mniejszościach rasowych” zmienił się z „koloru” w latach 50. i 60. XX wieku do „rasy” w latach 60. i 80. XX wieku, następnie – do „etniczności” w latach 90. XX wieku, wreszcie do „religii” na początku XXI wieku i obecnie⁶¹.

Więc to, co wcześniej było rozumiane jako integracja i polityka wielokulturowości w krajach europejskich (zwłaszcza do końca lat 80.), nawet pomimo propagowania jakościowego i adaptacyjnego ukierunkowania na różnice kulturowe, wcale nie oznaczało, że wszystko było do przyjęcia, a granica między tym, co zostało akceptowalne, a tym, co nie zostało, jest stała⁶². Z tego możemy wywnioskować, że europejska wielokulturowość, zarówno teoretycznie, jak i praktycznie, zawsze była zjawiskiem niezwykłym, które najlepiej można scharakteryzować jako „porządek negocjacyjny”⁶³ z pewnym „polem manewru”⁶⁴ i dynamiczną interakcją „pomiędzy grupą, państwem i jednostką”⁶⁵.

Bibliografia:

1. Allen C., *From Race to Religion: the New Face of Discrimination*, [w:] Abbas T. (ed.), *Muslim Britain: Communities Under Pressure*, Wyd. Zed Books 2005, s. 49-65.
2. Anderson C., *The adaptive qualities of Canadian multiculturalism*, Paper for presentation at the International Studies Association's Annual Convention "Power, Principles and Participation in the Global Information Age", San Diego, 1-4 April 2012.
3. Banting K., Kymlicka W., *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies*, Wyd. Oxford University Press 2006.
4. Barry B., *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Wyd. Polity Press 1999.
5. Baubock R., *Transnational Citizenship*, Wyd. Edward Elgar 1992.

⁶⁰ Grillo R., *Artistic Licence, Free Speech and Religious Sensibilities in a Multicultural Society*, [w:] Shah P. (ed.), *Law and Ethnic Plurality: Socio-Legal Perspectives*, Wyd. Brill/Martinus Nijhoff 2007, s. 107-125.

⁶¹ Peach C., *Muslims in the UK*, [w:] Abbas T. (eds.), *Muslim Britain: Communities Under Pressure*, Wyd. Zed Books 2005, s. 18; Allen C., *From Race to Religion: the New Face of Discrimination*, [w:] Abbas T. (ed.), *Muslim Britain: Communities Under Pressure*, Wyd. Zed Books 2005, s. 49-65; Modood T., Muslims and the Politics of Difference, *Political Quarterly* 2003, vol. 74, nr 1, s. 100-115; Raj D., "Who the hell do you think you are?" Promoting Religious Identity Among Young Hindus in Britain, *Ethnic and Racial Studies* 2000, vol. 23, nr 3, s. 535-558; Furbey R., Macey M., Religion and Urban Regeneration: A Place for Faith?, *Policy and Politics* 2005, vol. 33, nr 1, s. 95-116; Smith G., Faith in Community and Communities of Faith, *Journal of Contemporary Religion* 2004, vol. 19, nr 2, s. 185-204; Blunkett D., *One Nation, Many Faiths*, Wyd. The Heslington Lecture 2003.

⁶² Grillo R., *Reflections on British Multiculturalism, 1967-2014*, Wyd. University of Sussex 2015.

⁶³ Strauss A., *Negotiations: Varieties, Contexts, Process, and Social Order*, Wyd. Jossey-Bass 1978, s. IX; Eckelaar J., From Multiculturalism to Cultural Voluntarism: A Family-based Approach, *The Political Quarterly* 2010, vol. 81, nr 3, s. 344-355.

⁶⁴ Grillo R., Contesting Diversity in Europe: Alternative Regimes and Moral Orders, *MMG Working Paper* 2010, nr. 10-02.

⁶⁵ Shachar A., *Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women's Rights*, Wyd. Cambridge University Press 2001, s. 15.

6. Bevelander P., *Immigrant Employment Integration and Structural Change in Sweden, 1970-1995*, Wyd. Almqvist & Wiksell International 2000.
7. Bevelander P., Taras R., *The Twilight of Multiculturalism? Findings from across Europe*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 3-24.
8. Blunkett D., *One Nation, Many Faiths*, Wyd. The Heslington Lecture 2003.
9. Day R., *Multiculturalism and the History of Canadian Diversity*, Wyd. University of Toronto Press 2000.
10. Eekelaar J., From Multiculturalism to Cultural Voluntarism: A Family-based Approach, *"The Political Quarterly"* 2010, vol. 81, nr. 3, s. 344-355.
11. Furbey R., Macey M., Religion and Urban Regeneration: A Place for Faith?, *"Policy and Politics"* 2005, vol. 33, nr. 1, s. 95-116.
12. Gellner E., *Nations and Nationalism*, Wyd. Cornell University Press 1983.
13. Grillo R., *Artistic Licence, Free Speech and Religious Sensibilities in a Multicultural Society*, [w:] Shah P. (ed.), *Law and Ethnic Plurality: Socio-Legal Perspectives*, Wyd. Brill/Martinus Nijhoff 2007, s. 107-125.
14. Grillo R., Contesting Diversity in Europe: Alternative Regimes and Moral Orders, *"MMG Working Paper"* 2010, nr. 10-02.
15. Grillo R., *Reflections on British Multiculturalism, 1967-2014*, Wyd. University of Sussex 2015.
16. Hedetoft U., *Multiculturalism: Symptom, Cause or Solution?*, [w:] Taras R. (ed.), *Challenging Multiculturalism: European Models of Diversity*, Wyd. Edinburgh University Press, s. 319-333.
17. Kymlicka W., *Multicultural Citizenship*, Wyd. Oxford University Press 1995.
18. Mackey E., *The House of Difference: Cultural Politics and National Identity in Canada*, Wyd. University of Toronto Press 2002.
19. Marshall T., *Citizenship and Social Class*, Wyd. Cambridge University Press 1951.
20. Modood T., *Multiculturalism*, Wyd. Polity Press 2007.
21. Modood T., *Multicultural Politics: Racism, Ethnicity and Muslims in Britain*, Wyd. Edinburgh University Press 2005.
22. Modood T., Muslims and the Politics of Difference, *"Political Quarterly"* 2003, vol. 74, nr. 1, s. 100-115.
23. Modood T., Meer N., *Framing contemporary citizenship and diversity in Europe*, [w:] Triandafyllidou A., Modood T., Meer N. (eds.), *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Wyd. Edinburgh University Press 2012.
24. Okin S., Is multiculturalism bad for women?, *"Boston Review"* October/November 1997.
25. Okin S., *Is Multiculturalism Bad for Women?*, Wyd. Princeton University Press 1999.
26. Parekh B., *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Wyd. Harvard University Press 2000.
27. Peach C., *Muslims in the UK*, [w:] Abbas T. (eds.), *Muslim Britain: Communities Under Pressure*, Wyd. Zed Books 2005, s. 18-30.

28. Raj D., "Who the hell do you think you are?" Promoting Religious Identity Among Young Hindus in Britain, *"Ethnic and Racial Studies"* 2000, vol. 23, nr. 3, s. 535-558.
29. Rath J., *Minosering: De Social Constructe van Ethnische Minderheden: Ph.D.*, Wyd. University of Utrecht 1991.
30. Rex J., Review of Barry, Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism, *"Innovation in Social Science"* 2001, vol. 14, nr. 3.
31. Rex J., Singh G., Multiculturalism and Political Integration in Modern Nation-States – Thematic Introduction, *"International Journal on Multicultural Societies"* 2003, vol. 5, nr. 1, s. 3-19.
32. Rex J., Tomlinson S., *Colonial Immigrants in a British City: A Class Analysis*, Wyd. Routledge and Kegan Paul 1979.
33. Schierup C.-U., Alund A., *Paradoxes of Multiculturalism*, Wyd. Avebury 1990.
34. Shachar A., *Multicultural Jurisdictions: Cultural Differences and Women's Rights*, Wyd. Cambridge University Press 2001.
35. Silj A., *European Multiculturalism Revisited*, Wyd. Zed Books 2010.
36. Smith G., Faith in Community and Communities of Faith, *"Journal of Contemporary Religion"* 2004, vol. 19, nr. 2, s. 185-204.
37. Strauss A., *Negotiations: Varieties, Contexts, Process, and Social Order*, Wyd. Jossey-Bass 1978.
38. Taylor C., *Multiculturalism and the politics of recognition*, [w:] Guttman A. (ed.), *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, Wyd. Princeton University Press 1994.
39. *The Future of Multi-ethnic Britain: The Parekh Report*, Wyd. Runnymede 2000.
40. Triandafyllidou A., Modood T., Meer N., *European Multiculturalisms: Cultural, Religious and Ethnic Challenges*, Wyd. Edinburgh University Press 2012.
41. Vertovec S., Wessendorf S., *Introduction: assessing the backlash against multiculturalism*, [w:] Vertovec S., Wessendorf S. (eds.), *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, Wyd. Routledge 2010.
42. Vertovec S., Wessendorf S., *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, Wyd. Routledge 2010.
43. Walzer M., Miller D., *Pluralism, Justice and Democracy*, Wyd. Oxford University Press 1995.
44. Zizek S., Barbarism with a human face, *"These Times"* 23 November 2010.